

УЧАСТЬ ЖІНОК У ГРОМАДІВСЬКОМУ РУСІ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ (СЕРЕДИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Розглянуто діяльність жінок у лавах чернігівської «Громади». Визначено їхні пріоритетні види діяльності: створення недільних шкіл, організація лекцій та літературних вечорів, відкриття сільських бібліотек, збирання фольклорного матеріалу. У даній статті більш детальна увага зосереджена на аналізі діяльності Віри Коцюбинської, Марії Грінченко та Софії Русової у період їхнього перебування в чернігівській «Громаді».

Ключові слова: гендерне дослідження, чернігівська «Громада», національна свідомість, освіта, культура.

Невіддільною частиною історії українського народу є політично і соціально активна жінка. Проте, як це не парадоксально, у цьому аспекті вона нам майже невідома. Нові реалії сучасного життя (запровадження гендерної освіти, гендерні дослідження тощо) змушують по-новому поглянути на роль жінки в історії. Сьогоднішнє прагнення створити демократичне українське суспільство, яке б усвідомлювало себе цілісною нацією, вимагає повернення жінки в історію нашого народу.

З 90-х років XX ст. дослідженням жіночого руху в Україні займалися М. Богачевська, Л. Смоляр. М. Богачевська чи не найпершою, звернула увагу на те, що історія жіночого руху в Україні – це не тільки історія жінок, а й картина того, що було [1, 5]. Зважаючи на історичні умови, найкраще жінки могли виявити себе в «Громадах», де вони намагалися забезпечити права людини, захистити українську культуру від загибелі шляхом його освіти [2, 8-11].

Жіночому руху Наддніпрянської України присвятила свою працю Л. Смоляр [3], у якій приділяє увагу участі жінок у «Громадах» середини XIX – початку XX ст., а саме у полтавській, харківській, одеській осередках. Про чернігівську «Громаду» є тільки згадка, тому питання залишилось не дослідженим.

З'ясуванню ролі жінки в історії України присвятили свої праці О. Луговий, С. Генік, О. Козуля, створивши ряд їх історичних портретів [4; 5; 6].

Жіночий рух, як і всяке явище суспільно-політичного життя, слід розглядати відповідно до конкретно-історичних обставин. На початку економічних реформ (60-ті роки XIX ст.) права і свободи особистості в Російській імперії були надто обмежені, а представницька влада була відсутня. Згідно з чинним на той період законодавством, жінки були обмежені у своїх правах значно сильніше, ніж чоловіки. Безправне становище жінки за законами царської Росії стало головним джерелом їх активної участі у боротьбі з самодержавством.

Для реалізації своїх прагнень жінки включаються до роботи «Громад», які активно починають діяти

із середини XIX ст. Діяльність цих організацій, до яких належали студенти, викладачі вузів, учителі, письменники, урядовці, ліберально налаштовані поміщики та інші представники інтелігенції, мала важливе значення в національному русі в Україні.

Громадівці вивчали історію й етнографію України, збирали пам'ятки народної творчості, вивчали українську мову, зокрема складали український словник, перекладали народні пісні на музику, писали художні й наукові твори тощо. Їм постійно доводилося спростовувати натяки, ніби вони підбурюють селян на повстання. Члени «Громад», зокрема В. Антонович, доводили, що прагнуть потурбуватися про освіту народу, і тоді всі питання можна буде вирішити без зброї, за допомогою науки [7, 209].

Національно свідомі жінки, активно включившись в роботу «Громад», займались здебільшого питаннями освіти народу. Вони створювали недільні школи, викладали у сільських навчальних закладах, проводили культурно-освітню роботу, брали участь у відкритті сільських бібліотек, організовували народні читання. Так, Софія Русова, Марія Грінченко, Віра Коцюбинська, приєднавшись до чернігівської «Громади», взяли активну участь в організації лекцій, вечорів. Софія Русова разом із земськими діячами О. Тишинським та П. Червінським відкрила громадську книгозбірню, яка проіснувала 30 років. На її базі сьогодні існує обласна бібліотека імені В.Г. Короленка [8, 18]. Була спроба і організації дитячого садка, але майже відразу він був закритий поліцією за підозрою Софії Федорівни у нелояльності до уряду. І привід був, оскільки С. Русова намагалася не відступати у своїй праці з дітьми від принципів виховання на національному ґрунті: «Рідна мова, рідна поезія, пісня, орнамент – ось ті певні педагогічні засоби, що ними в дитячих садах найкраще виховалась би селянська дитина» [9, 53].

Софія Федорівна, в тому числі і її чоловік Олександр Русов, перебувала під наглядом поліції, як і більшість українських громадських діячів. Про їхню сім'ю інформатор писав: «Русов виглядає дещо м'якшим за його дружину – вона одержима, непоправна жінка і віддана терористка, яка отруєє молодь найскрайнішими преконаннями» [10, 62].

Звичайно ж вона не була терористкою, а вчителювала, працювала над українськими підручниками, але за радикальні погляди неодноразово заарештовувалася. У період 1881-1899 рр. майже постійно або перебувала в тюрмах, або була під гласним наглядом поліції, витримала п'ятнадцять обшуків.

Феномен Софії Русової полягає, насамперед, у тому, що в ній одночасно поєднувалися глибокий психолог, педагог і методист. Таке рідкісне поєднання дає змогу розглядати дитину і процес її виховання цілісно, простежуючи взаємний вплив суб'єктивних

і об'єктивних умов на розвиток, формування її визначальних якостей.

Твердження Софії Федорівни були і залишаються актуальними, зважаючи на сучасний стан української школи, яка знаходиться на роздоріжжі, в постійних пошуках і експериментах, є потреба у використанні її ідей щодо національного навчання. Це, звичайно, за умови, якщо метою є збереження певних національних особливостей освіти і виховання міцної особистості, яка б не цуралася Батьківщини. Софія Федорівна намагалася упровадити свої ідеї в життя і, попри те, що за походженням належала до російської аристократичної сім'ї, свій талант, працю і серце віддала Україні. Вона щиро дбала про «найдорожчий скарб» свого народу – його дітей і молодь.

Якщо Софія Русова присвятила себе переважно освіті, то Марія Грінченко-Загірня – літературній та видавничій справі, спрямованій на відродження української культури, усвідомлення української ідентичності. Разом з чоловіком, Борисом Грінченком, вона невтомно працювала над перекладами, виданням і популяризацією української літератури, етнографічними записами, словниками. Ще до переїзду в Чернігів подружжю вдалося відновити зв'язки зі львівською «Просвітою». Плідність цієї творчої співдружності зумовила те, що Марія Миколаївна стала для львівських просвітян одним із найактивніших авторів із Наддніпрянщини. Вони видали цілу низку її оригінальних праць та творчих переробок-перекладів. Цю співпрацю високо оцінив С. Шах (відомий дослідник історії львівської «Просвіти»): «Оця співпраця наддніпрянських письменників у ділянці народної освіти та виховання причинялася до духовного зближення обох частин українського народу, створювала ґрунт ... до вироблення одної літературної мови. Наддніпрянські письменники ... пересадили сюди той образ народної книжки, невеликої, чепурної, з великим чітким друком і кольоровою обкладинкою, в якій зміст був поданий у формі чи оповідання, чи розмов тощо. Перша книжка наддніпрянського автора, надрукована у львівській «Просвіті» 1879 року, була «Історія Руси» І. Нечуя-Левицького – перша взагалі популярна історія України українською мовою... Та найбільше дав для львівської «Просвіти» Борис Грінченко зі своєю дружиною Марією Загірною».

У Марії Миколаївни виявився чималий талант писати доступні для невідготовленого читача речі: з-під її пера вийшли найкращі видання для селян [11, 77]. Вона займалася також і перекладом українською мовою творів відомих авторів, вважаючи, що українці не повинні цуратися здобутків інших народів, та могли знайомитися з ними рідною мовою. Так Д. Лукіянович, під час його відвідин родини Грінченків, зазначив: «Коротко, але переконливо говорила про потребу для народу популяризації знань

і перекладів з іншомовних літератур... У Загірній було більше чоловічих рис, ніж у Грінченка. Енергією, робучістю, знаннями, популярністю вона не поступилася Грінченкові. Я вперше пізнав таку бойову жінку...» [12, 31].

У 1893 р. М. Загірня разом із чоловіком і донькою виїхала до Чернігова, де і продовжила працювати на ниві української культури й освіти. У музеї українських старожитностей М. Загірня та Б. Грінченко склали «Каталог музею українських древностей», врятували для нащадків місцевий музей Тараса Шевченка, який був зовсім занепа. Увесь час ішов на облаштування музею, сім'я знала тільки роботу, додому повертаючись опівночі. І так півтора місяці напруженої праці без відпочинку [13, 68]. Марія Загірня брала участь і у заснуванні земської книгарні для вчителів, упорядкуванні Шевченківського музею. Та основною її діяльністю було видання дешевих українських книжок [14, 77].

У «Громадах» жінки могли займатися тими питаннями, до чого у них був хист від природи і чим могли принести користь своїй країні. Це була можливість самоутвердитися, реалізувати свій творчий потенціал, реалізувати себе як особистість.

Як бачимо, ці об'єднання носили яскраво культурницький характер, однак послаблення революційного натиску на царизм і загальний наступ реакції, що розгорнувся в 1862-1863 рр., зумовили в кінці 1863 р. згасання їх діяльності. У 1862 р. царський уряд заборонив недільні школи. Це викликало протест серед широких кіл громадськості. У таких умовах жінки все ж знаходили вихід із ситуації. Національно-визвольний рух не припинився, а «Громади» перейшли на нелегальне становище.

Молоде покоління мало стати тією силою, яка б продовжила справу зі збереження і примноження культурної спадщини українського народу. Робота з молоддю була важливою і відповідальною. Саме такий напрямок діяльності обрала для себе Віра Устимівна Коцюбинська. Ще будучи курсисткою Вищих жіночих Бестужівських курсів у Петербурзі, вона активно займалася громадською діяльністю. Повернувшись до Чернігова, дівчина не полишила свою діяльність і, завідуючи громадською бібліотекою та читальнею, налагодила зв'язки з молоддю. Будучи натуралісткою за освітою, Віра Устимівна прагнула створити цілу серію статей, які б були корисними для широких верств населення. Через роботу чоловіка, Михайла Коцюбинського, подружжя деякий час живе в Криму. По приїзду до Чернігова Коцюбинські швидко влилися у потік громадського життя, намагалися оточити себе людьми з прогресивними політичними поглядами, залучити молодь до боротьби проти культурного, соціально-політичного гніту. Коцюбинські беруть діяльну участь у чернігівському «Обществі взаимного

вспомоществованія учасних и учившихся», що привертає особливу увагу поліції, разом з іншими чернігівцями підписують звернення до Данила Мордовця з проханням організувати в Петербурзі збір коштів для спорудження в Чернігові пам'ятника на могилі поета-байкаря Леоніда Глібова.

У будинку подружжя почались влаштовуватись так звані «понеділки». На вечорах обговорювалися питання розвитку словесності, випуску українських альманахів «Дубове листя», «Ластівка», читались твори молодих письменників, які надсилалися до цих альманахів. Невдовзі «понеділки» були замінені «суботами», які увійшли в історію української літератури як школа майстерності для майбутніх поетів, письменників, серед яких були Павло Тичина, Василь Елланський (Блакитний). Душею «понеділків», інших зборів була господиня дому – Віра Устимівна. Нею проводилися збори для молоді, роз'яснювальна робота щодо політичних подій, надавалася література [15, 102].

20-27 серпня 1889 р. відбувся II з'їзд українських «Громад». Члени чернігівської «Громади» не залишилися осторонь цих подій. Чи не найголовнішою стало рішення з'їзду передати Борису Грінченку та Михайлу Коцюбинському 800 рублів на організацію таємної типографії для друкування брошур українською мовою [16, 50]. Враховуючи заборону друку книжок, статей рідною мовою, це була дійсно важлива подія, адже можна було друкувати деяку інформацію, не звертаючись до західноукраїнських колег та однодумців. Проте утримання у себе вдома типографії було дуже небезпечною справою. Не кожен міг наразити себе на небезпеку бути викритим при обшуку, адже це неодмінно б тягнуло за собою арешт та ув'язнення. Таємна типографія змінювала своє місце перебування. Відстежити її було непросто, а от шрифт протягом семи років знаходився у домі Коцюбинських і досить часто родині загрожувало викриття. При загрози обшуку його переховували у інше місце, і у більшості випадків цим займалася Віра Устимівна [17, 51-52]. Вона взагалі не могла впонувати домашні справи. Її діяльна натура прагнула бути корисною українському народу, своєму чоловікові у його нелегкій долі письменника: «І завжди вона про когось або про щось клопотала. То про організацію лекції, то літературної дискусії (такі лекції й дискусії часто влаштовували в школі, якою завідував мій батько). То про пошук роботи для якого-небудь піднаглядного революціонера, висланого в Чернігів після тюремного ув'язнення або висилки – таких у Чернігові бувало дуже багато; то клопотала як би домогтися стипендії у Губернському Земстві для якого-небудь бідного студента... допомагала домовлятися про приміщення для платної вечірки «з благодійною

метою»... такі вечірки з ініціативи Віри Устимівни влаштовувалися досить часто, нібито на користь якої-небудь бідної гімназистки або студента, насправді ж гроші, зібрані на таких вечірках, віддавалися Вірою Устимівною на революційні цілі, як ми потім довідалися...» [18, 1].

Молодь, яка входила до кола Коцюбинської і залишала Чернігів, щоб працювати в селі, іншому місті, отримувала настанови та певну літературну підтримку від своєї наставниці: «Закінчивши гімназію, я пішла до Коцюбинських похвалитися, що їду на село вчителювати. Поздоровляли і бажали успіху... Віра Устимівна теж допомогла мені порадами в організації читання з селянами. Вона склала для мене анкету-запитання до прочитаної книжки і порадила придбати, крім книжок до читання, ще і брошури для селян: «Про грім та блискавку», «Сухоти на рогатій худобі», «Від чого вмерла маленька Мелася» (про дифтерію) та інші. Крім того, дала декілька відозв по збиранню грошей на пам'ятник Шевченку. Частину цих відозв я повинна була передати сусіднім учителям. Віра Устимівна познайомила мене з етнографічним матеріалом Грінченка і подарувала його словник» [19, 103].

Для багатьох В. Коцюбинська стала доброю порадицею, помічницею, другом. «Волю нікому на тарелі не підносить: її треба виболіти і вибороти», – так вважала Коцюбинська і намагалася своїми ділами зробити якнайбільший внесок в українську справу [20, 101].

Отже, більшість членів українських «Громад» 60-70-х років не ставили питання про революційну боротьбу проти царизму, обмежувалася ліберальною опозиційністю і культурницькою діяльністю.

У середині і другій половині 70-х років серед молоді української інтелігенції посилювалося незадоволення надто поміркованою, лише культурницькою діяльністю «Громад», і в їх середовищі стали виникати більш радикальні гуртки, які почали називатися молодими «Громадами», а ті, що раніше діяли, дістали назву старих «Громад». Молоді «Громади» утворилися в Києві, Полтаві, Чернігові, Харкові та в деяких інших містах. До них входили здебільшого радикально настроєні студенти, гімназисти, вчителі, семінаристи.

Хоча «Громади» в Україні в основному мали поміркований, культурницький характер, царський уряд вирішив заборонити їх діяльність. 18 травня 1876 р. цар Олександр II, будучи в Емсі (Німеччина), затвердив указ, спрямований проти української культури. Він відомий під назвою «Емського акта» 1876 р. За ним було заборонено ввозити з-за кордону книги, друкувати оригінальні твори, переклади, тексти до нот і влаштовувати сценічні вистави та публічні читання українською мовою. Адміністрації наказувалося посилити нагляд, щоб

у початкових школах не велося викладання рідною мовою, і щоб з бібліотек навчальних закладів були вилучені українські книги. Було вирішено закрити Південно-Західний відділ Російського географічного товариства й припинити видання газети «Киевский телеграф», у якій друкувалися громадівці. До активних діячів «Громади» були застосовані репресивні заходи. Та незважаючи на заборони і перешкоди у другій половині 70-х років, у період загального революційного піднесення громадівці продовжували свою роботу. Відбувалось масове «ходіння в народ».

На початку 80-х років XIX ст. «Громади» під натиском реакції в самодержавній Росії змушені були відступити. Багато з них розпалися, інші перейшли на нелегальне існування. Попри все жінки у цей час організують свої гуртки: «За освітою не губили дівчата і головної мети – вияснення національно-політичних завдань на користь усе тої самої мети: визволення народу», – писала С. Русова про участь курсисток у таких гуртках [21, 68].

Отже, на початку 60-х – на кінець 90-х років XIX ст. учасниці жіночого руху вважали пріоритетними такі напрямки діяльності, як благодійність, просвіта жінок та навчання їх грамоті, роз'яснювальна та освітня робота з молоддю, видання книжок, доступних для народу. Найкраще свої прагнення вони могли реалізувати за допомогою «Громад». Представниці чернігівського осередку не полишали свою діяльність і після відїзду з Чернігова, продовжуючи активну діяльність і в інших містах України.

Посилання

1. Богачевська М. Дума України – жіночого роду. – К.: Воскресіння, 1993. – С. 5.
2. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884- 1939. – К.: Либідь, 1995. – С. 8-11.
3. Смоляр Л.О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії: Монографія. – Одеса: Астропринт, 1998. – 110 с.
4. Луговий О. Визначне жіноцтво України. Історичні життєписи. – К., 2004.
5. Генік С. 150 видатних українок. – Івано-Франківськ: Лілея, 2003.
6. Козуля О. Жінки в історії України. – К.: Український центр духовної культури, 1993.
7. Рибалка І.К. Історія України. Частина 2: Від початку XIX ст. до лютого 1917: [Підр. для іст. Фак. вищих нав. закладів]. – Х.: Основа, 1997. – С. 209.
8. Коваленко Є.І., Пінчук І.М. Освітня діяльність і педагогічні погляди С. Русової / За ред. Є.І. Коваленко – Ніжин, НДП, 1998. – С. 18.
9. Русова С. Дитячий Сад на національній ґрунті // Світло. Український педагогічний журнал. Кн. третя. – 1910. – Листопад. – С. 53.
10. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884 – 1939. – К.: Либідь, 1995. – С. 62.
11. Неополіма купина. Літературно-художній та історичний щомісячний журнал. – №1-2 (6-7) січень-лютий 1995. – С. 77.

12. Самойленко Г.В. Громадсько-культурне життя у Чернігові у кінці XIX – поч. XX ст. – Ніжин: ТОВ «Наука-сервіс», 1999. – С. 31.

13. Нежива Л. Листи Марії Загірної до Івана Липи // Слово і час. – 2000. – № 5 – С. 68.

14. Неополіма купина. Літературно-художній та історичний щомісячний журнал. – №1-2 (6-7) січень-лютий 1995. – С. 77.

15. Березняк П. Вихователь молоді // Спогади про Михайла Коцюбинського / Упоряд., післямова та прим. М.М. Потупайка. – 2 вид., доп. – К.: Дніпро, 1989, – С. 102.

16. Коцюбинская И. Михаил Коцюбинский. – М.: Молодая гвардия, 1969, – С. 50.

17. Там само, – С. 51-52.

18. Фонди Чернігівського літературно-меморіального музею М.Коцюбинського, інв. № А – 7101. – А. 1.

19. Березняк П. Вихователь молоді // Спогади про Михайла Коцюбинського / Упоряд., післямова та прим. М.М. Потупайка. – 2 вид., доп. – К.: Дніпро, 1989, – С. 103.

20. Там само. – С. 101.

21. Русова С. Наші визначні жінки // Неополіма купина. Літературно-художній та історичний щомісячний журнал. – №1-2 (6-7) січень-лютий 1995. – С. 68.

Иваненко Е.И. Участие женщин в городском движении на Черниговщине (середина XIX – начало XX в.)

Рассмотрено участие женщин в черниговской «Громаде». Определены их приоритетные виды деятельности: создание воскресных школ, организация лекций и литературных вечеров, открытие сельских библиотек, собираніе фольклорного материала. В данной статье более детально проанализирована деятельность Веры Коцюбинской, Марии Гринченко и Софии Русовой в период их участия в черниговской «Громаде».

Ключевые слова: гендерное исследование, черниговская «Громада», национальное сознание, образование, культура.

Ivanenko O.I. Women's participation in communities' movement in Chernihiv (middle of the XIX – the beginning of the twentieth century)

Examined women's participation in the Chernihiv «Community». Defined their priority activities: the creation of Sunday schools, lectures and literary evenings, the opening of rural libraries, collecting folk material. This article focuses more closely on analysis of Kotsiubynska Vera, Hrinchenko Maria and Rusova Sophia during their participation in Chernihiv «Community».

Key words: gender studies, Chernihiv «Community», national consciousness, education, culture.

31.03.2011 p.